

**ՎԱՂ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՄԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ
ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

*«Ինչպե՞ս մարդիկ թույլ տվեցին իրենց գցել
թակարդը, թույլ տալով պետության վեր խո-
յացումը իրենց շուրջ և իրենց վրա մինչ այն
աստիճան, որ նրանք այլևս ընտրություն չու-
նեին և ոչ էլ ի վիճակի էին մերժել այն»*

Էդան Սաուֆոուլ

Վաղ պետականությունների¹ առաջացման և տիպաբանության հարցերը պատմագիտության ակտիվ քննարկվող և վիճահարույց հանգուցակետային առավել լայնածավալ խնդիրներից են, որոնք մեծապես կրել են ժամանակի սոցիալ-փիլիսոփայական համակարգերի ազդեցությունը:

Այս հոդվածում կանդրադառնանք վաղ պետականությունների առաջացման տեսություններին, մասնավորապես այն սոցիալական մեխանիզմներին, որոնք հանգեցնում են բովանդակային նոր կառույցի՝

¹ Մասնագիտական գրականության մեջ վաղ պետականություն հասկացությանը զուգահեռ հանդես է գալիս նաև քաղաքակրթություն բառը, որն իր հիմնական հատկանիշներով, մասնավորապես սոցիալական կյանքի կազմակերպվածության ցուցիչներով համապատասխանում է վաղ պետականություն եզրույթին. հասարակություն, որն ունի զարգացած սոցիալական կառուցվածք, պետականություն կամ քաղաքական կազմակերպման ոչ պակաս բարդ ձևեր (Крадин 2012:159): Վաղ պետականություն եզրույթի առավել ամփոփ նկարագրությունը տվել է ռուս հետազոտող Լ.Գրինինը. «Վաղ պետականությունը կատեգորիա է, որը վերաբերում է բավականին խոշոր և բարդ հողագործաարհեստագործական հասարակության (հասարակությունների կամ տարածքների խմբի) քաղաքական կազմակերպման հատուկ ձևին: Այդ ձևն է որոշում հասարակության արտաքին քաղաքականությունը և մասամբ սոցիալական և հասարակական կարգը: Քաղաքական այս ձևը միևնույն ժամանակ բնակչությունից անջատված իշխանության կազմակերպում է, որն ունի գերակայություն և սովերենություն և ունակ է հարկադրանք իրականացնելու, փոփոխելու հարաբերությունները, մտցնելու նոր նորմեր և վերաբաշխելու ռեսուրսները, և որը հիմնականում կամ մեծամասամբ կառուցված է ոչ ազգակցական սկզբունքով» (Гринин 2012: 10):

պետականության կազմավորմանը:

Պետականության առաջացումը հուզել է հասարակական միտքը դեռևս անտիկ շրջանից: Պլատոնյան «մեր կարիքներն են ստեղծում պետություն»^{1,2} և արիստոտելյան «յուրաքանչյուր պետություն – բնական առաջացման արդյունք է»³ դրույթներին փոխարինելու եկան պետության միջնադարյան աստվածաբանական տեսությունները (Թ. Աքվինացի) և լուսավորչականների «հասարակական պայմանագրի» տեսությունը (Սպինոզա, Զ.Լոկ, Թ. Հոբս, Ժ.Ռուսո), որոնց հաջորդեցին հեգելյան «պետությունը աստծո երթն է աշխարհում»⁴, «բռնության տեսությունը» (Ե. Դյուրինգ, Լ.Գումպլովիչ, Կ.Կաուցկի), Լ.Մորգանի ստադիալ զարգացման տեսությունը⁵, «օրգանական տեսությունը» (Հ. Սպենսեր, Ռ.Վորմս), որը մեծապես պայմանավորված էր դարվինիզմի տարածմամբ և պատմագիտության մեջ կենսաբանական գործոնի շեշտադրմամբ, Օ.Կոնտի պոզիտիվիստական տեսությունը, խորհրդային և հետևաբար նաև հայ պատմագիտության մեջ XX դարի գերակայող մատերիալիստական կամ մարքսիստական տեսությունը⁶, «հոգեբանական տեսությունը» (Լ.Պետրաժիցկի,

¹ «Շատ բաների կարիք զգալով՝ մարդիկ հավաքվում են միասին, որպեսզի ապրեն միասին և միմյանց օգնեն: Նման համատեղ բնակությունը մենք անվանում ենք պետություն» (Платон 1986:157, 369):

² Асмус 1986: 646.

³ Аристотель 1983: 378:

⁴ Ասատրյան 2014: 165:

⁵ Լ.Մորգանի տեսությունը մեծ ազդեցություն ունեցավ Ֆ.Էնգելսի, հետագայում նորէվոյուցիոնիստական հոսանքի հիմքերում կանգնած Գ.Զայլդի վրա (տե՛ս Лында 2001):

⁶ Ըստ մարքսիստական հայեցակարգի (Կ.Մարքս, Ֆ.Էնգելս, Վ.Լենին)՝ հասարակության զարգացման հիմքում արտադրության զարգացումն է: Արտադրողական ուժերի աճը հանգեցնում է սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների համակարգերի փոփոխությանը. փոխվում են հասարակական արտադրության տեսակները՝ արտադրության միջոցները, և հասարակական-տնտեսական մի ֆորմացիան փոխարինվում է մեկ այլ՝ ավելի առաջադեմ ֆորմացիայով: Արտադրական հարաբերությունները հանդես են գալիս որպես հենք, և նրանց հիմքում սեփականության որոշակի ձևն է: Հենքից վերև քաղաքական և իրավական վերնաշենքն է՝ հասարակական գիտակցության որոշակի ձևը: Պետությունն ունի դասակարգային բնույթ, քանի որ արտահայտում է տիրապետող դասակարգի շահերը: Պետության բռնի ուժի շեշտադրումը համապատասխանում էր խորհրդային հասարակության պետաիրավական համակարգին, ինչն էլ հանգեցրեց Մարքսի, Էնգելսի և Լենինի վիճելի տեսական դրույթների բացարձակացմանը: Այս դոգմատիկ համա-

Ջ.Ֆրոյդ), «ռոտզման կամ հիդրավիկ տեսությունը» (Կ.Վիտֆոգել), Ա.Թոյնբիի «մարտահրավեր-պատասխանի» տեսությունը¹, 1960-ական թթ. սկսած՝ նոր էվոլյուցիոնիստական տեսությունները², XX դարի երկրորդ

կարգը գերակայող էր խորհրդային պատմագիտության մեջ մինչև ԽՍՀՄ փլուզումը (Венгеров 2000:8): Մարքսիստական հայեցակարգի ժամանակակից վերաիմաստավորումը տե՛ս Семенов 1997; 2009:

¹ Ա.Թոյնբին այս մարտահրավերները խմբավորել է 5 խմբերում՝ խիստ կլիմայով երկրների, նոր հողերի, հարվածների, ճնշման և սահմանափակման մարտահրավերներ (То́йхби 2010: 178)¹ շարունակելով «մարտահրավեր-պատասխան» բանաձևի վերհանումը տարբեր քաղաքակրթությունների օրինակով: Նշենք, որ Թոյնբիի աշխատանքը թե՛ տարածական, թե՛ ժամանակագրական առումներով խիստ լայնածավալ է և լեցուն պատմափիլիսոփայական և աստվածաբանական շեշտադրումներով. նրա համար պատմությունը մարդկային ստեղծագործական ուժի արտահայտությունն է տարաբնույթ քաղաքակրթությունների տեսքով, որպես նախախնամության թողած հնարավորությունների իրագործում: Թոյնբիի աշխատանքի այս առանձնահատկություններին Լ.Ֆեվրը տվել է դիպուկ մի բնորոշում՝ «քաղաքակրթություններով աճպարարություն» (Февр 1991: 81, 90):

² Նոր էվոլյուցիոնիզմը ուղղություն է արևմտյան մարդաբանությունում և սոցիոլոգիայում, որը սկզբնապես զարգացումը դիտարկում էր որպես էվոլյուցիոն զարգացում պարզից դեպի բարդը, ըստ Ջ.Ստյուարտի դպրոցի՝ բազմագիծ, ըստ Լ.Ուայթի՝ միագիծ մոդելներով: Պարզից դեպի բարդ այդ մոդելի շրջանակներում են նաև Սալինզի ու Սերվիսի քառափուլ տեսությունը, ըստ որի՝ սոցիալական էվոլյուցիան դիտարկվում է որպես փուլերի շարք (լոկալ խումբ – ցեղ – ցեղատիրություն – պետություն՝ Service 1971) և Ֆրիդի՝ էգալիտար հասարակություն – աստիճանակարգված հասարակություն – շերտավորված հասարակություն – պետություն մոդելը (Fried 1967): (Ցեղատիրություն եզրույթի առաջացման և զարգացման մասին տե՛ս Крадин 1995: 11-62), 1980-ականներին կոմպլեքս փոխներգործության մոդել առաջարկեց Կլասսենը՝ պնդելով, որ պետք է ուշադրություն դարձնել ոչ միայն էվոլյուցիոն վերընթաց պոզիտիվ կուտակումներին, այլև այն հանգամանքին, որ ցանկացած մոդել կարող է և՛ դրական, և՛ բացասական հետևանքներ ունենալ, առաջընթաց կամ հետընթաց ապրել: Ավելի ուշ առաջ քաշեց սոցիալական էվոլյուցիայի՝ որպես «ժամանակի մեջ կառուցվածքային վերակազմակերպման գործընթացի» դրույթը: Այս գործընթացի արդյունքում «ի հայտ է գալիս կառուցվածք, որը որակապես տարբերվում է նախորդ ձևից»: Նոր էվոլյուցիոնիստական ուսումնասիրությունները միտված են այդ տեսակի կառուցվածքային փոփոխություններում օրինաչափությունների վերհանմանը: Ավելի մանրամասն տե՛ս Классен 2000: 7-8.

կեսին մարքսիստական հայեցակարգում ի հայտ եկած բազմագիծ զարգացման տեսությունները¹ և այլն²:

Արդեն XX դարի երկրորդ կեսին՝ երկու համաշխարհային պատերազմներից և XX դարի սկզբի ճգնաժամային երևույթների վերաիմաստավորման՝ «մշակույթը զարգանում է ճգնաժամների շնորհիվ» հարացույցի շրջանակներում ձևավորվեց «ճգնաժամային տեսությունը», որի շրջանակներում առաջ քաշվեց պետության՝ արտաքին գործոններով պարտադրված չլինելու հանգամանքը: Հիմնական շեշտադրումները դրվում են homo տեսակի էվոլյուցիոն զարգացման ընթացքում ի հայտ եկած և միջավայրի փոփոխություններով պայմանավորված օբյեկտիվ ձևափոխումների վրա: Մասնավորապես ուսումնասիրողները գտնում են, որ Homo sapiens-ի ձևավորման արդյունքում կենդանական և զուգահեռաբար գոյություն ունեցող հոմինիդների առանձնահատուկ կեցության մոդելի ստեղծումն ընթացել է էվոլյուցիոն հինգ հիմնական վեկտորներով. 1. Տեխնոլոգիական հզորության աճ, 2. Ժողովրդագրական աճ, 3. կազմակերպչական բարդության աճ, 4. սոցիալական և անհատական բանականության աճ և, վերջապես, 5. ներտեսակային ագրեսիայի զսպման մշակութափոփոխական մեխանիզմների կատարելագործում³:

Աշխատանքային գործիքներ ստեղծելուց մինչև պարզունակ նախապետություններ կազմավորելու խիստ երկարատև ժամանակաշրջանի փուլերը (1,2 մլն տարի առաջ – մ.թ.ա. III հազարամյակ) ըստ էության ոչ այլ ինչ են, քան homo տեսակի՝ ճգնաժամային երևույթները հաղթահարելու և կեցության նոր տեսակներ մշակելու աստիճաններ:

Այդ փուլերից մեկի՝ արտադրող տնտեսության անցնելու հիմքում նույնպես ճգնաժամային երևույթներն էին, որոնք ժամանակին կասկածի տակ դրեցին մարդկության գոյությունն առհասարակ: Այդ ճգնաժամին մարդկությունը պատասխանեց իր սոցիալական և տնտեսական կազմակերպության արմատական վերակառուցումով⁴, և այս վերակառուցման խորքային արտահայտություններից մեկն էլ իշխանության կազմակերպման նոր ձևն էր՝ սկսած նեոլիթյան կամ քաղաքային հեղափոխությունից մինչև վաղ պետականությունների առաջացումը:

Արմատապես փոփոխված իրավիճակը համակարգի պատաս-

¹ Այս ուղղության մասին տե՛ս Крадин 1995a: 9-10.

² Իր մոտեցումն ունի Ռ. Կայնեյրոն, որը պետականության առաջացման բոլոր տեսությունները բաժանում է երկու խմբի՝ վոլյունտարիստական և բռնության վրա հիմնված (Кайнейро 2006: 55-57):

³ Назаретян 2004б: 52.

⁴ Венгеров 2000:14.

խանն էր ձևավորված հանգամանքներին¹ և բովանդակային նոր կառույցի՝ էվոլյուցիոն տեսակետից հեռանկարային մոդելի², տվյալ դեպքում՝ պետականության առաջացման պատճառ:

Անշուշտ, վաղ պետական միավոր հասկացությունն անհնար է սահմանափակել կարծրացած գաղափարախոսական սխեմաների պրոկրուստյան մահիճի շրջանակներով. ավանդական տեսություններից³, բայց ներկայումս առաջ են քաշված վաղ պետականությունների տիպաբանության բազմաթիվ տարբերակներ⁴, և նույնիսկ պետության հատկանիշների պարագայում տարընթերցումները բազմազան են⁵:

Պետականության հատկանիշների վերաբերյալ նույնպես միաս-

¹ Назаретян 2004a: 325.

² Гринин 2007.

³ Ավանդական հայացքները և տեսությունները կարելի է բնութագրել հետևյալ չափանիշներով. առկա է «նախապետական հասարակություն - պետություն» միագիծ սխեմա, ենթադրվում է հետնախնադարյան հասարակությունների զարգացման միակ իրական էվոլյուցիոն ուղղություն՝ դեպի պետություն, զարգացման յուրաքանչյուր փուլ անխուսափելի է գործնականորեն ցանկացած նախապետական հասարակության համար, և, վերջապես, ցանկացած նույնիսկ ոչ զարգացած պետություն, որպես կանոն, ավելի բարդ է, քան ցանկացած ոչ պետական հասարակություն (Гринин и др. 2006:12):

⁴ Կլասսենն ու Սկալնիկն առաջարկում են սաղմնային, տիպիկ և անցումային վաղ պետականություններ (Claessen&Skalnik 1978), Կրադինն առաջարկում է չիրաժարվել մարքսիստական դրույթից, որ տնտեսության ձևն է կանխորոշում սոցիալական կազմակերպության ձևը (Крадин 1995a: 14), նաև նշվում է որ Ջ.Ստյուարտի հետևորդները մշակել են բազմագիծ մոդել, որտեղ հաշվի են առնված էկոլոգիական բոլոր գործոնները (Sanders&Webster 1978): Էկոլոգիական չափանիշներից ելնելով (մերձարևադարձային, «մեծ գետերի» բերրի շրջաններ և չափավոր էկոլոգիական գոտիներ՝ մետաղյա գործիքների շեշտադրումով)՝ տիպաբանության իր տարբերակն առաջարկել է Յու.Պավլենկոն (Павленко 1989): Երկաթի՝ պոլիսային կառուցվածքում ունեցած դերի մասին տե՛ս Фролов 1988: Երեք տարբերակ նշում է Լ.Կուբելը՝ ռազմական, արիստոկրատական և պլուտոկրատական (Кубель 1988: 134-135): Պոլիտոգենեզի տարբեր մոդելներ առաջարկում է Ի.Դյակոնովը (Дьяконов 1989: 35-51; նաև՝ Дьяконов 1994):

⁵ Ոմանք գտնում են, որ «առայժմ չկա միասնական տեսակետ, թե որ պոլիտիան պետք է համարել պետականություն, և սոցիոմշակութային բարդության որ աստիճանն է տարանջատում նախապետական հասարակությունները պետական հասարակություններից (Гринин и др. 2006: 7):

նական կարծիք չկա¹: Մանավանդ խորհրդային պատմագիտության և տեսական գրականության մեջ որպես պետականության հատկանիշներ նշվում է այսպես կոչված պետականության դասական եռյակը, որը ձևավորվել է XIX դարում և կիրառվում էր թե՛ մարքսիստական, թե՛ նոր էվոյուցիոն այլ տեսություններում² հասարակության կազմակերպման տարածական սկզբունքը, հարկային համակարգի առկայությունը, զարգացած մասնագիտական պետական ապարատը:

Այս եռյակի, հատկապես զարգացած պետապարատի առկայությունը վիճաբանության թեմա է, եթե խոսքն արդեն կայացած պետականության մասին չէ: Արքայական թիկնապահները, պահակները, վարձու ջոկատները, քիչ թե շատ խոշոր մշտական բանակը և ոստիկանությունը՝ այս բոլոր կառույցները միշտ չէ որ համակարգային բնույթ ունեն, և ըստ

¹ Թվարկենք առավել հայտնի տարբերակները. այսպես, ըստ Գ.Չայլդի, քաղաքակրթության (իմա՝ պետականության) ցուցիչները տասն են՝ քաղաքային կենտրոնի առկայություն՝ 7000-20000 բնակչությամբ, մասնագիտացված արհեստավորների, պաշտոնյաների, քրմերի և այլոց առկայություն, վերադասին վճարվող «հավելյալ եկամուտ», կոթողային հասարակական շինություններ, կառավարող դասակարգ, գրային և թվային համակարգեր, հանրահաշվի, երկրաչափության և աստղագիտության սաղմնային դրսևորումներ, արվեստ, արտաքին առևտուր և տարածքային սկզբունքի վրա հիմնված պետություն (Childe 1950:10-16): Կլասսենն ու Սկալնիկն առաջարկում են հետևյալ 6 գործոնները՝ բնակչության աճ, պատերազմ, նվաճում, գաղափարախոսություն, հավելյալ ապրանքի արտադրություն և արդեն գոյություն ունեցող պետությունների ազդեցություն, սակայն ավելի ուշ շրջանի ուսումնասիրություններում որոշ փոփոխություններ են մտցրել. պատերազմն ու նվաճումները երկրորդական գործոնների են վերածվել, իսկ առաջին պլան մղվել են ոռոգումը, առևտուրն ու էնդոգամիան (Claessen&Skalnik 1978: 625): Ըստ Յու.Բերյոզկինի՝ հասարակության սոցիոքաղաքական բարդացման մասին վկայում են կոթողային շինությունները, թանկարժեք ոչ կենցաղային իրերի առկայությունը, խոշոր բնակավայրերը և այդ բնակավայրերի ու շինությունների ակնհայտ աստիճանակարգությունը (Березкин 2012: 139-142): Ըստ Ռ.Կառնեյրոյի՝ պետությունն ինքնուրույն քաղաքական միավոր է, որն իր տարածքում միավորում է բազմաթիվ հանրույթներ, ունի կենտրոնական կառավարություն, որն իրավասու է պատերազմ վարել և հարկադիր աշխատանքներ իրականացնել, հարկեր հավաքել, հրատարակել և կյանքի կոչել օրենքներ (Carneiro 1991:168): Ն.Կրադինը որպես պարտադիր պայմաններ նշում է նստակեցությունը, ինտենսիվ հողագործությունը որպես տնտեսության հիմք, մետաղագործությունը (Крадин 2012:195):

² Гринин 2007: 31.

էության նրանք հիմնվում են կազմակերպման արդեն գոյություն ունեցող (տոհմային, սովորութային և այլն) ավանդույթների և ձևերի վրա: Առավել ևս փոքր պետությունների պարագայում հարկադրման պրոֆեսիոնալ ապարատն ընդհանրապես թույլ էր:

Եռյակի մյուս բաղադրիչը հասարակության կազմակերպման տարածքային սկզբունքն է: Ըստ ավանդական պատկերացումների՝ պետության մասին կարելի է խոսել այն դեպքում, երբ հասարակության կազմակերպման ազգակցական սկզբունքը ամբողջությամբ դուրս է մղվում: Այս հակադրումը հետագայում լուրջ քննադատության է արժանացել². Մանավանդ վաղ պետականությունների պարագայում դժվար է հստակ տարանջատել ազգակցական և տարածքային սկզբունքները: Ըստ Կլասսենի և Սկալնիկի՝ տիպիկ վաղ պետականության պարագայում ազգակցական կապերը դեռևս հավասարակշռվում են տարածքային կապերով, բայց և առաջատար դեր վարչական մարմիններում խաղում են ոչ բարեկամական սկզբունքով առաջ եկած պաշտոնյաները³: Բոնդարենկոն նշում է նաև, որ հատկապես Մերձավոր Արևելքի երկրների պարագայում հողագործական հասարակություններում ազգակցական համայնքի վերացման դեպքերը խիստ հազվադեպ են⁴: Ընդհանուր առմամբ, պետք է նշել, որ մինչպետական և պետական կազմավորումներում կարևորվում է ոչ այնքան տարածական բաժանման առկայությունը կամ բացակայությունը, այլ այն հանգամանքը, որ անցումը պետականության ուղեկցվում է «բնական» տարածական բաժանումից «արհեստական» բաժանման անցումով. Նախապետական քաղաքական կազմակերպությունից ժառանգելով բնական տարածքային բաժանումը՝ ձևավորվող պետականությունը սկսում է այն արհեստականորեն փոփոխել, ինչն ավելի պարբերական բնույթ է կրում: Սակայն միշտ չէ որ վաղ պետականություններում տարածական փոխակերպման այս սկզբունքը դրսևորվում է կանոնավոր: Վերջիններս հաճախ ներկայանում են որպես տարաբնույթ՝ կազմակերպման տոհմային և էթնիկ, տարածական և խառը սկզբունքներով: Ավելին, հետագայի զարգացած և հասուն պետականությունները նույնպես դրսևորում են մի իրավիճակ, երբ փաստացի առկա են պետականության մի տեսակ կենտրոնում և տարաբնույթ պոլիտիկաներ ծայրամասերում⁵: Այսպիսով, «հիմքեր

¹ Հիմքում, իհարկե, Լ.Մորգանի տեսակետն է (Morgan 1935: 7):

² St' u Бондаренко 2012: 112-113.

³ Claessen&Skalnik 1978, հղումը ըստ Бондаренко 2012: 102.

⁴ Бондаренко 2012: 105-106.

⁵ Տարածքային փոխակերպումները վաղ պետականությունների դեպքում ունեն ևս մեկ առանձնահատկություն. հաճախ գրավոր աղբյուրների բացակա-

չկան այս կամ այն հասարակության պատմության մեջ ինչ-որ մի թոփշ՝ ազգակցականի լիակատար գերակայությունից դեպի տարածքային կապերի բացարձակ տիրապետություն փնտրելու համար»¹:

Եվ երրորդ բաղադրիչի՝ հարկային համակարգի առկայությունը և բացակայությունը նույնպես քննարկումների առարկա են: Մասնագետները գտնում են, որ վաղ հասարակությունների դեպքում երբեմն դժվար է գանազանել հարկը տուրքից, նվերներից, ռեցիպրոկացիայի վրա հիմնված վերաբաշխումից², ժամանակավոր փոխառություններից, հարկադրական աշխատանքի որոշ տեսակներից: Մյուս կողմից՝ սեփական հպատակները հարկային պարտավորվածությունից կարող էին ազատված լինել, բայց օտարերկրացիները և առևտրականները լինեին հարկատու. հարկերը կանոնավոր բնույթ չէին կրում և այլն:

Վերոհիշյալ եռյակից բացի, քննարկման առարկա են նաև պոլիտոգենետիկն նպաստող ներքին (մշակութային գործոններ, օրինակ՝ գաղափարախոսություն) և արտաքին (էկոլոգիական, սոցիալական, միջհամայնական հարաբերություններ³ և այլն) գործոնների հիմնախնդիրները⁴: Որոշ ուսումնասիրողներ առանձնահատուկ ուշադրություն են դարձնում եռամակարդակ սոցիալական շերտավորմանը⁵, գրային համակարգին՝ որպես ջրբաժանի, որը տարանջատում է նախապետական հասարակությունները քաղաքակրթությունից⁶ և այլ գործոններին:

յության պարագայում օգնության է գալիս հնագիտությունը: Հնագիտական ուսումնասիրությունները թույլ են տալիս բացահայտել բարդ սոցիալական կառուցվածքի հատկանիշները՝ բնակավայրերի աստիճանակարգություն, կացարանների և դամբարանների շերտավորում, ինչը վկայում է ազնվականության կամ վերին խավի առկայության մասին (Лозный 1995: 106):

¹ Бондаренко 2012: 116.

² Կառավարվողները կառավարողին տրամադրում են բնամթերք և ծառայություններ՝ կամավոր-պարտադիր նվերների, տուրքերի, հասարակական աշխատանքների և այլնի տեսքով, իսկ փոխարենը ստանում իրենց նյութական ծախսերի փոխհատուցում հիմնականում գաղափարախոսական ոլորտում, և վաղ պետականության զարգացմանը զուգընթաց ռեցիպրոկացիան ստանում է ավելի ու ավելի անհամաչափ, ոչ սիմետրիկ բնույթ (Кочакова 1995: 159):

³ Амброзино 1995: 71-72.

⁴ Քաղաքակրթության հատկանիշների մանրամասն քննարկումը տե՛ս Крадин 2012:

⁵ Claessen 1978: 587-588.

⁶ Крадин 2012: 177.

Պետականության հատկանիշներից բացի, քննարկման առարկա է նաև պետականաստեղծ գործոնների հարցը: Ի՞նչ «էական պայմաններ»¹ են անհրաժեշտ, որպեսզի որոշակիորեն ինքնակազմակերպված նախապետական հանրույթը վերափոխվի պետականության: Վերը նշված ճգնաժամը ի՞նչ դրսևորումներ պետք է ունենա վաղ հասարակություններում՝ դրանք էլ ավելի համախմբելու և «հասարակական ձեռքբերումները որոշակի սոցիալ-ինտեգրատիվ մատրիցայի»² էվոլյուցիոն նոր մակարդակի բարձրացնելու համար:

Մեզ առավել համալիր և ամփոփ է թվում ռուս հետազոտող Գրինինի դասակարգումը: Այսպես, գոյություն ունեն պետականության անցման երկու հիմնական ուղիներ.

1. Ուղղահայաց, այսինքն անցում ավելի ցածր փուլից ավելի բարձր փուլի, ինչը կապված է հասարակության ծավալի ու բարդացման աճի հետ, և այդ բարդացումը տեղի է ունենում առավել մանր հասարակարգերի՝ ավելի մեծ պոլիտիայի մեջ միավորվելու միջոցով, ընդ որում այս տարբերակը ժամանակային առումով ավելի արագ, երբեմն էլ սրընթաց գործընթաց կարող է լինել:

2. Հորիզոնական, այսինքն՝ էվոլյուցիայի նույն փուլի շրջանակներում անցումը էվոլյուցիոն զարգացման մյուս գծին: Երկրորդ տարբերակն առաջին հերթին կապված է ոչ թե ծավալների ու բարդության աճի, այլ հասարակության ներսում կառուցվածքային փոփոխությունների հետ: Այս փոխակերպումը հորիզոնական է, և ըստ էության նախապետական հասարակությունը կամ պոլիտիան՝ որպես պետականության անալոգ (նմանակ), իր զարգացման ցանկացած փուլում այս կամ այն ազդակի հետևանքով կարող է վերաճել պետականության:

Պոլիտոգենետիկ և վաղ պետականությունների առաջացման պատճառները համալիր բնույթ ունեն: Անցում արտադրող տնտեսության, աշխարհագրական և կլիմայական առանձնահատկություններ (Կ.Վիտֆոգել, Լ.Մեչնիկով), բնակչության աճ³, միգրացիաներ¹, հավելյալ ապրանքի

¹ Claessen 2002: 105.

² Клягин 1996: 108-107.

³ Որոշ ուսումնասիրողներ հստակ թիվ են առաջարկում: Չայլդը նշում էր, որ բնակչության մինիմումը (նվազագույնը) տվյալ դեպքում պետք է կազմի 7000 մարդ (Childe 1950: 10): Ըստ Կլյագինի՝ փոքր մարդկային պոպուլյացիան (հազար հոգուց պակաս) ցուցաբերում է անկանխատեսելի պահվածք, իսկ խոշոր մարդկային պոպուլյացիայի (մոտավորապես 10000 և ավելի) վարքը դինամիկ օրինաչափություններ ունի: (Клягин 1996: 86, 92-93): Բարդ շերտավորված հասարակություն ձևավորելու համար անհրաժեշտ է մարդկանց

ավելացում², հանրությաների միջև կապերի աշխուժացում, պրեստիժային բարիքների դերի աճ, տնտեսական կոոպերացիայի և կառավարողների և կառավարվողների միջև ծառայությունների փոխանակում³, ռեսուրսների պակաս, կրոնի զարգացում, աշխատանքի բաժանում, մարդկային ինտելեկտի զարգացում և այլ պատճառներ, այս կամ այն համադրությամբ առաջ են քաշված բազմաթիվ գիտնականների կողմից⁴, նայած թե որ ազ-

որոշակի թիվ, որն էլ կապահովի վարչարարների, ծառաների, քրմերի, գինվորների և այլոց պահանջը (Claessen 2002: 107): Ժողովրդագրական գործոնի մասին հետաքրքիր դիտարկում է արել Ա.Կորոտանը. Նեոլիթյան հեղափոխությունից մի քանի հազար տարի անց մարդկությունը մեծ թվով նորամուծություններ է կատարել, որոնք բարձրացրել են աշխատանքի արդյունավետությունը և ներուժակ էին բարձրացնելու մարդկանց մեծամասնության կենսամակարդակը: Սակայն լրացուցիչ այս ռեսուրսները միշտ օգտագործվել են վերարտադրողական հաջողության մեծացման համար: Կենսամակարդակի ցանկացած բարձրացմանը հետևել են մանկական մահացության կրճատում և վերարտադրողական տարիքի հասած երեխաների թվի աճ: Արդյունքում լրացուցիչ ռեսուրսները նախևառաջ նպաստում էին բնակչության աճին, և այդ աճը շատ արագ խժռում էր այդ ռեսուրսները: Արդյունքում ցիկլի վերջում բնակչության մեծամասնության կենսամակարդակը վերադառնում էր նախկին վիճակին, եթե նույնիսկ ավելի չէր իջնում (Korotaev 2003: 215):

¹ Վերոհիշյալ գործընթացների զարգացման մեջ հսկայական դեր են խաղում արտաքին հարաբերությունները և այնպիսի գործոններ, ինչպիսիք են՝ պատերազմները, վերաբնակեցումները, առևտուրը, փոխառությունները: Չնայած միջհամայնքային շփման այս ձևերն ուսումնասիրվում են, սակայն ընդհանուր առմամբ պետության առաջացման տեսության մեջ արտաքին գործոնների դերը անարժանիորեն նվազեցված է» (Гринин 2007: 35):

² Մարքսիստական հարացույցում՝ տնտեսական գործոններ և դասակարգային պայքար:

³ Service 1971: 1975.

⁴ Նշենք մի քանիսը. պետականության առաջացման գլխավոր խթան Մորգանը համարում է տոհմական հաստատությունների անկարողությունը բավարարելու հասարակության հարաճուն կարիքները, և մասնավորապես քաղաքների ի հայտ գալը, քանի որ քաղաքը՝ հասարակությունը փոխելով, կառավարման համակարգի առջև դրեց նոր մարտահրավերներ. պաշտոնյաների, դատավորների, տարբեր աստիճանների գինվորական և մունիցիպալ պաշտոնատար անձանց, ինչպես նաև բանակի հավաքագրման և կենսապահովման կարիքն ավելացավ: Առաջնորդների ժողովի պարտականությունները և պատասխանատվությունը աճեցին, և ըստ երևույթին այն այլևս

դականերն են գերակայող պետականության այս կամ այն մոդելի (նմուշ-օրինակի) կազմավորման դեպքում:

Այժմ անդրադառնանք ռեսուրսների պակասի կամ միջավայրի սահմանափակվածության գործոնին: Այս գործոնի մասին կարելի է խոսել, երբ համայնքի կենսոլորտը սահմանափակված է հստակ աշխարհագրական սահմաններով, երբ համայնքը մեկ այլ վայր տեղափոխվելու կամ հողատարածքներն ավելացնելու հնարավորություն չունի, կամ էլ ինչ-ինչ պատճառներով վերափոխված միջավայրի մարտահրավերներին նոր պատասխաններ տալու անհրաժեշտություն է ծագել: Միջավայրի սահմանափակվածության գործոնի իր բացատրությունն է առաջարկել Ռ.Կարնեյրոն: Ըստ այս տեսակետի՝ անցումը դասակարգային հասարակության հնարավոր է զարգացած երկրագործական այնպիսի տնտեսության առկայության դեպքում, որը տվյալ պետական մոդելի տնտեսության հիմքն է: Սակայն խոսքը ոչ թե առհասարակ երկրագործական հասարակությունների մասին է, քանի որ պատմության մեջ բազմաթիվ են դեպքերը, երբ հասարակությունը երկրագործական է, բայց հավելյալ արդյունք չի տալիս, այլ այն երկրագործական հասարակությունների մասին, որոնք հավելյալ արդյունք արտադրելու տեխնիկական հնարավորություններից զատ ունեն այդ արդյունքն արտադրելու սոցիալական մեխանիզմներ¹: Սոցիալական այդ մեխանիզմը Կլասսենի նշած խթանող իրադարձությունն է, որի և հասարակության մեջ առկա պայմանների համադրությամբ էլ ի հայտ է գալիս պետությունը²:

Փորձենք նախնական դիտարկումներ անել Հայկական լեռնաշխարհի վաղ պետական միավորների առաջացման սոցիալական մեխանիզմների մասին:

ունակ չէր կառավարելու: (Morgan 1935: 148): Կլասսենը որպես անհրաժեշտ պայմաններ նշում է պաշտպանության կազմակերպման անհրաժեշտությունը, կոլեկտիվ աշխատանքներ կատարելու, խիտ բնակեցված տարածքներում կարգ ու կանոն հաստատելու անհրաժեշտությունը (Claessen 2002: 106) Լ.Գրինինը պատմականորեն ծագած առաջին պայման է համարում բարձր արդյունավետ և լայնամասշտաբ ոռոգելի տնտեսությունը, ավելի ուշ շրջաններում՝ գութանային հողագործության և մետաղագործության զարգացումը, ռազմական տեխնիկայի և պատերազմներ վարելու ձևերը, փոխառությունները (գրային համակարգ, իրավական համակարգ, զարգացած կրոն) և այլն: (Гринин 2001: 25). Առ այսօր գոյություն ունեցող տեսակետների քննարկումը տե՛ս Гринин 2007: 39. Сорокин 1992: 521:

¹ Карнейро 2006: 58-59.

² Claessen 2002: 110.

Հայկական լեռնաշխարհը ներառված էր տարածաշրջանի սոցիալ-մշակութային վերածնունդների մեջ՝ սկսած մ.թ.ա. X-VIII հազարամյակներից: «Կենսապահովման համակարգը համեմատաբար կարճ պատմական ժամանակահատվածում պետք է հանգեցներ ժողովրդագրական «պայթյունի» և հանրության զբաղեցրած կենսախորշի վրա ժողովրդագրական աննախադեպ ճնշմանը, ինչն իր հերթին պետք է ծներ այդ հանրության տրոհման-սեգմենտավորման պահանջ՝ առաջացնելով քաղաքակրթության նախաշեմին գտնվող կամ քաղաքակրթության «հորձանուտի» մեջ քաշված հասարակություն»¹:

Ո՞ր գործոնները կարող էին նպաստել Հայկական լեռնաշխարհում գոյություն ունեցող «կոմպլեքսային հասարակությունների» կայացման փուլում² գտնվող հանրույթների՝ պետականության վերաճելուն³: Ճգնաժամային ի՞նչ ազդակ կարող էր ունենալ իր դերակատարումը:

Կարծում ենք, որ այդ խթանի դերում կարող էին հանդես գալ երկու գործոններ, նախ՝ միջավայրի սահմանափակվածության գործոնը, տվյալ դեպքում՝ կլիմայական փոփոխությունները, որոնք լուրջ ազդեցություն են ունեցել տնտեսության վրա. «Ք.ա. 3250-2900 թթ. և Ք.ա. 2350-2000 թթ. նկատվում է խոնավ կլիմայի և տեղումների լուրջ անկում, որի հետևանքը Վանա լճի, Եփրատի, Տիգրիսի և Առաջավոր Ասիայի այլ ջրային ռեսուրսների խիստ նվազումն է, նաև անտառածածկույթի էական կրճատումը»⁴: Ավելացնենք, որ հենց այս ժամանակաշրջանն է Պ.Ավետիսյանը նշում որպես Հայկական լեռնաշխարհում վաղ պետականությունների սաղմնավորման և արմատավորման շրջան⁵: Դրան հավելենք Հայկական լեռնաշխարհի աշխարհագրական և բնակլիմայական առանձնահատկությունները (կտրտված ռելիեֆ, կլիմայական հակադրություններ, երկրագործության և ընդհանրապես կենսապահովման համար անբարենպաստ պայմաններով աչքի ընկնող զգալի տարածքներ և այլն)⁶, և միջավայրի սահմանափակվածության գործոնը մեր պարագայում առավել առարկայական բնույթ կստանա:

Որպես ևս մեկ ազդակ, որը կարող էր գործի դնել պետականության առաջացման մեխանիզմը, Պ.Ավետիսյանը նշում է առևտուրը, մանավանդ կապված Խարբերդ-Մալաթիա շրջանի հետ, որտեղ առևտու-

¹ Ավետիսյան 2014: 14-15:

² Նույն տեղում:

³ Ավետիսյան 2014: 14-67:

⁴ Քոսյան 2013: 14:

⁵ Ավետիսյան 2014: 14-67:

⁶ Քոսյան 2014: 5:

րը և փոխանակության վերահսկողության ապահովման և կազմակերպման անհրաժեշտությունը նույնպես կարող էին հանդես գալ որպես նախադրյալներ¹:

Նշենք, որ սրանք նախնական դիտարկումներ են, որոնք անհրաժեշտ է լրացնել աշխարհագրական և սոցիալական միջավայրերի ու զարգացման դրսևորվող միտումների հետագա ուսումնասիրությամբ:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ասատրյան Գ.Ե. 2014, Հումանիզմի հիմնախնդիրը Հեգելի փիլիսոփայական ուսմունքում, ԼՀԳ 1, 161-171:

Ավետիսյան Պ. 2014, Հայկական լեռնաշխարհը մ.թ.ա. XXIV-IX դարերում (սոցիալ-մշակութային ձևափոխումների դինամիկան ըստ հնագիտական տվյալների), գիտական զեկուցում, Երևան:

Քոսյան Ա.Վ. 2013 (խմբ.), Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հատոր I, Երևան:

Քոսյան Ա. 2014, Հայոց վաղ պետականության մի խնդրի շուրջ, Բանբեր հայագիտության, Երևան 1(4), 5-25:

Амброзино Дж.Н. 1995, Внешние контакты между обществами и возникновение государства, в сб. Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности, Москва, 69-76.

Асмус В.Ф. 1986, Комментарий к Государству Платона. Сочинения в четырех томах, том 3, часть 1, 628-668.

Аристотель. 1983, Политика, Книга 1:8 в Аристотель, Сочинения в четырех томах, том IV, Москва.

Березкин Ю.Е. 2012, Археология, этнография и политогенез, в РФПС, 135-158.

Бондаренко Д.М. 2012, Родственный и территориальный принципы организации общества и феномен государства, в РФПС, 99-134.

Венгеров А.Б. 2000, Теория государства и права, Москва.

Гринин Л.Е. 2001, Генезис государства, часть I, Философия и общество 4,5-60.

Гринин Л.Е. 2007, Государство и исторический процесс, Москва.

Гринин Л.Е. 2012, Ранние государства и их аналоги в политогенезе: типологии и сопоставительный анализ, в РФПС, 9-98.

Гринин Л.Е., Бондаренко Д.М., Крадин Н.Н., Коротаев А.В. (ред) 2006,

¹ Ավետիսյան 2014: 63:

- Раннее государство, его альтернативы и аналоги, Волгоград.
- Дьяконов И.М. (ред) 1989, История древнего мира, том 1, Ранняя древность, Москва.
- Дьяконов И.М. 1994, Пути истории: от древнейшего человека до наших дней, Москва.
- Карнейро Р. 2006, Теории происхождения государства, в Раннее государство, его альтернативы и аналоги, 55-70.
- Классен Х.Дж. М. 2000, Проблемы, парадоксы и перспективы эволюционизма, в сб. Альтернативные пути к цивилизации.
- Клягин Н.В. 1996, Происхождение цивилизации (социально-философский аспект), Москва.
- Коротаев А.В. 2003, Социальная эволюция: факторы закономерности, Москва.
- Кочакова Н.Б. 1995, Размышления по поводу раннего государства, в сб. Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности, Москва.
- Крадин Н.Н. 1995а, От однолинейного взгляда на происхождения государства к многолинейному, в сб. Альтернативные пути к ранней государственности, Владивосток.
- Крадин Н.Н. 1995б, Вождество: современное состояние и изучения, в сб. Ранние формы политической организации: от первобытности к государственности, Москва, 11-62.
- Крадин Н.Н. 2012, Археологические критерии цивилизации: кросс-культурный анализ, в РФПС 2012, 159-180.
- Куббель Л.Е. 1988, Очерки потестарно-политической этнографии, Москва.
- Лозный Л. 1995. Переход к государственности в Центральной Европе, в сб. Альтернативные пути к ранней государственности, Владивосток, 105-116.
- Лынша В.А. 2001. Гордон Чайльд и американский неозволюционизм, Этнографическое обозрение 5, 3-17.
- Морган Л. 1935, Древнее общество или исследование линий человеческого прогресса от дикости через варварство к цивилизации, Ленинград.
- Назаретян А.П. 2004а, Антропогенные кризисы: гипотеза техно-гуманитарного баланса, ВРАН 74/4, 319-330.
- Назаретян А.П. 2004б, Цивилизационные кризисы в контексте Универсальной истории, Москва.
- Павленко Ю.В. 1989, Раннеклассовые общества: генезис и пути развития, Киев.

- Платон 1986, Сочинения в четырех томах, том 3, часть 1.
- Сорокин П.А. 1992, Человек. Цивилизация. Общество, Москва.
- Февр Л. 1991, От Шпенглера к Тойнби, в сб. Бои за историю, Москва.
- Фролов Э.Д. 1988, Рождение греческого полиса, Ленинград.
- Тойнби А. 2010, Постигание истории. Москва.
- Carneiro R.L. 1991, The Nature of Chiefdom as Revealed by Evidence from Cauca Valley of Colombia, Profiles in Cultural Evolution, Michigan.
- Childe V.Gordon. 1950. The Urban Revolution, The Town Planning Review, Vol. 21, No. 1 (Apr., 1950), 3-17.
- Claessen H.J.M., Skalnik P. 1978 (eds.), The early state. The Hague.
- Claessen H.J.M. 2002, Was the State Inevitable? Social Evolution & History. Volume 1, Number 1, 100-117.
- Fried M.H. 1967. The evolution of political society; An essay in political anthropology. New York.
- Service E.R. 1971. Primitive social organization. New York.
- Steward J.H. 1955. Theory of culture change. Urbana,

ABOUT SOCIAL MECHANISMS OF THE GENESIS OF EARLY STATES

Khantzadyan Mariam

(Institute of Oriental Studies, NAS RA)

Genesis and typology of early states are amongst the most serious and discussed topics of history which were influenced greatly by the social-philosophical systems.

Already by the second half of the XX century there arose the "Crisis Theory", which suggested that states weren't imposed by external factors. The main emphasis was placed on the objective developments that started first during the "homo" specie evolution and then were conditioned also by the changes in environment.

Behind the transition to the "Production economy" again there were the Crisis phenomena, which once even endangered the existence of mankind itself. Humans reacted to that Crisis by core revision of their social and economic organization, and one of the key reflections of this reconstruction was the new form of government, from the Neolithic or urban revolution to the emergence of early states.

What kind of impact should have this Crisis on early societies of the Armenian Highland in bringing them together?

Two factors could have been crucial. At the first place, the environmental factor, namely the climate changes, which had serious impact on the economy. "In 3250-2900's and 2350-2000's B.C there was a significant decline in humidity and precipitation, which resulted in sharp decline in Lake Van, Euphrates, Tigris and other western water resources, as well as a substantial reduction of forested areas. We would like to note, that P.Avetisyan named this very time frame as the period of emergence and establishment of early statehood in the Armenian Highland. If we add to these also the geographic and climatic features of the Armenian Highland (sharp cut reliefs, climatic contrasts, considerable areas unsuitable for agricultural production and living in general) then the environmental factor becomes more apparent.

As a second factor for the emergence of the statehood P.Avetisyan mentions trade, especially in connection with the Kharberd-Malatia region, where the trade and hence the need to organize and control that exchange could also have been a precondition for the emergence of statehood.